

Свята Софія Київська: новий погляд на її історію, архітектуру та розпис

Надія Нікітенко

Резюме

(English abstract on p. 188)

Завідуюча відділом Національного заповідника „Софія Київська” та доцент Університету „Києво-Могилянська Академія”, представляє аргументи, базовані на історичних документах та досліджах архітектури і розпису Софії Київської, які дають можливість міняти дотеперішнє датування будови Собору. Замість року 1036, автор пропонує 1011 як рік започаткування будови, яка, разом з розмалюванням та оздобленням, завершилася приблизно до десяти років. В такому разі, Володимир Великий є ініціатором діла, а Ярослав – завершителем. Нікітенко тоді аналізує відмінно-оригінальні прикмети стінопису, які, на її думку, вказують на притаманні релігійно-політичні концепції хрестителя Руси-України та його наслідника, Ярослава. Зрозуміння цих концепцій дає можливість краще розшифрувати багато стінописних сюжетів і тем.

Національна святиня України – Софійський собор у Києві, є уособленням особливої духовости, синтезою релігійних, суспільно-політичних та естетичних почувань провідних верств українського народу. Десятиріччями собор розглядався перш за все як пам'ятка матеріальної культури, як визначний археологічний об'єкт та мистецький шедевр, хоча св. Софія є передусім квінтесенцією київського релігійного

духа. Дійсно, архітектура і розписи св. Софії – унікальне явище в історії світової цивілізації: собор зберігає 260 м² мозаїк та більш ніж 3000 м² фресок XI ст.; він внесений ЮНЕСКО до Списку всесвітньої культурної спадщини. Проте, що стоїть за неповторним архітектурним образом храму; які думки втілили його творці в сюжетах розпису? Довершеність форм, вишуканість рисунку, багатство фарб – все це засоби, за допомогою яких досягалася висока мета. Зрозуміти її – значить встановити живий контакт з українськими прашурами, збагнути їхнє розуміння Премудрости Божої, котрій присвячено храм. Під цим кутом зору на св. Софію, маємо на меті розповісти про свої дослідження, що привели нас до несподіваних результатів і дозволили побачити собор в зовсім новому світлі.

Хоча наука про св. Софію незабаром відзначить свій 200-літній ювілей, досі ще не вирішені численні, в тому числі кардинальні проблеми історії, архітектури і розпису собору. Вузловою серед цих проблем є гостро-дискусійне питання датування пам'ятки. Воно зумовлено різноріччями літописних джерел, що датують заснування собору як 1017 [НПЛ. С. 15–18], так і 1037 рр. [ПВЛ. Ч. I. С. 102–103].¹ Хронологічна незгідливість 20 років дає змогу твердити, що собор міг бути народженим різними епохами: одна з них тяжіє до часів Володимира Святославича, хрестителя Руси-України, друга – до zenіту княжіння його сина Ярослава Мудрого. Подібну альтернативу дає і давньоруська література: якщо літописи називають засновниками св. Софії Ярослава, то „Слово про Закон і Благодать” сучасника зведення собору митрополита Іларіона засвідчує причетність до створення храму Володимира, котрому за Іларіоном належить задум св. Софії [Молдован. 1984. С. 97]. На нашу думку, для вирішення цього питання слід передусім звернутися до архітектури і розпису собору як до найбільш об'єктивного оригінального джерела, адже писемні пам'ятки позначені тенденційністю своїх замовників і дійшли до нас у пізніших списках. Сьогодні вкрай важко розширити коло джерел, а традиційні методи дослідження практично вичерпали можливість

¹ З огляду на велике число посилань, примітки подано в самому тексті статті, а не під ним. Бібліографія і скорочення поміщені на ст. 171.

поглиблення процесу пізнання пам'ятки, що з усією необхідністю актуалізує пошук нових шляхів і підходів як до вивчення самого собору, так і до аналізу даних писемности. З огляду на те, що писемні джерела традиційно розглядаються як базові у будь-якому історичному дослідженні, почнемо саме з них.

Писемні джерела

Звістки літописів про будівничу діяльність Ярослава є поплутаними і суперечливими. Так, Новгородський, Ніконовський, Тверський та інші літописи датують розширення Ярославом Києва і закладени св. Софії 1017 р., а „Повість врем'яних літ”, як вже згадувалося, – 1037 р. Новгородський перший літопис під датою 1017 р. повідомляє: „Ярослав иде к Берестию и заложена бысть святая София Кыеве” [НПЛ. С. 15]. В „Повісті врем'яних літ” під 1037 р. записано: „Заложы Ярослав город великий, у него же града суть Златая врата; заложы же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротех святыя Богородица Благовещенье, посемь святаго Георгия манастырь и святыя Ирины... Ярослав же сей, якоже рекохом, любим бе книгам, и многы написав положи в святей Софьи церкви, юже созда сам. Украси ю златом и среблом и сосуды церковными” [ПВЛ. С. 102–103]. В науковій літературі відзначалося, що стаття 1037 р., яка згадує під одним роком створення комплексу великих споруд, підсумовує всю містобудівну діяльність Ярослава за всі роки його княжіння [Шахматов. 1908. С. 544; ПВЛ. Ч. 2. С. 375; Ильнин. 1957. С. 117–125; Каргер. 1961. С. 233; Толочко. 1983. С. 75–76 та ін.]. Отже з цією датою не можна однозначно пов'язувати ні час закладення, ні час завершення згаданих споруд. На думку дослідників, сумнівною є і дата Новгородського першого літопису – 1017 р., адже, як вважають, в цьому літописі в XI ст. не було дат взагалі, вони розставлені пізніше і часто з помилками [Шахматов. 1908. С. 228–229; ПВЛ. Ч. 2. С. 363]. Літописні датування св. Софії несуть на собі відбиток певної політичної тенденції, викликані до життя конкретною історичною ситуацією. Літописи є офіційними документами, що неодноразово редагувалися за Ярослава та його нащадків, котрі утвердилися на Русі як правляча династія в умовах гострої міжусобної боротьби з іншими потомками